

LA DECADÈNCIA DE L'ESCLAVISME. UN MITE HISTORIOGRÀFIC QUE S'ESVAIEIX

XAVIER ESPLUGA

1. Els historiadors han tendit tothora a manifestar un especial interès pels períodes de canvi i de transformació, molt més atractius i estimulants per a la reflexió històrica. En el cas de la història antiga, una de les qüestions més debatudes ha estat, sens dubte, l'anomenat *Gibbon's problem*, és a dir, arribar a entendre per què una estructura política com l'Imperi romà, que havia estat capaç de subjugar bona part de l'*oikumene*, caigué en una decadència irreversible que finalment portaria a la seva pròpia desaparició.¹ No és estrany, doncs, que, des del punt de vista socioeconòmic, amb la notable excepció d'Henri Pirenne,² la caiguda de l'Imperi romà hagi estat sovint associada amb la transició del sistema esclavista al sistema feudal.³

Durant dècades i dècades, el debat historiogràfic ha versat sobre les modalitats d'aquesta transició. Sempre ha tendit a predominar una argumentació teòrica, intentant d'encabir els postulats dins esquemes i models, no sempre amb resultats exitosos. En alguns moments, la discussió arribà a ésser força tensa i ideologitzada, com en ocasió de l'XI Congrés Internacional de Ciències Històriques celebrat a Estocolm l'any 1960.⁴ La polèmica atansà tals ex-

1. E. GIBBON (1776-1788), *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, I-IV, Londres. Cal dir, emperò, que en realitat el que meravellà Gibbon no fou la caiguda de l'Imperi, sinó la seva extraordinària durada, fet sense parangó en la història occidental. Sobre la importància de Gibbon, *vid.* M. BARIDON (1975), *Edward Gibbon et le Mythe de Rome. Histoire et idéologie au siècle des lumières*, I-II, Lille: Université de Lille; M. I. FINLEY (1980), *Ancient Slavery and Modern Ideology*, Londres: Chatto and Windus, p. 21-22 [trad. cast. (1982), *Esclavitud antiga e ideologia moderna*, Barcelona: Crítica, p. 25-26].

2. H. PIRENNE (1936), *Mahomet et Charlemagne*, París; Brussel·les [trad. cast. (1978), *Mahoma y Carlomagno*, Madrid: Alianza Editorial]. Les tesis de Pirenne sobre la vitalitat econòmica i comercial d'aquests segles han estat recentment revitalitzades, gràcies al millor coneixement de la documentació arqueològica. *Vid.*, per exemple, R. HODGES; D. WHITEHOUSE (1983), *Charlemagne and the Origins of Europe: Archaeology and the Pirenne Thesis*, Itaca: Cornell U. P.

3. Un dels primers autors que relacionà els dos fenòmens fou M. WEBER, «Die sozialen Gründe des Untergangs der antiken Kultur», *Die Wahrheit*, 6 (1896), p. 59-77, reprès a *id.* (1924), *Gesammelte Aufsätze zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, Tübingen: J. C. B. Mohr (segona edició, 1951), p. 289-311 i a *id.* (1973), *Soziologie: Universalgeschichtliche Analysen: Politik* (ed. J. Winckelmann), Stuttgart, p. 1-26 [trad. cast. «La decadència de la cultura antiga. Sus causas sociales», a M. BLOCH i altres (1975), *La transición del esclavismo al feudalismo*, Madrid: Akal, p. 35-57]. *Vid.* també J. VOGT, «Die Bedeutung der Sklaven für Übergang von der Antike ins abendländische Mittelalter», *Historische Zeitschrift*, 192 (1961), p. 265-272; W. SEYFARTH, «Die Spätantike als Übergangszeit zwischen zwei Gesellschaftssystemen», *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 15 (1967), p. 281-290, i G. PRACHNER, «Zur Bedeutung der antiken Sklaven und Kolonienwirtschaft für den Niedergang des römischen Reiches (Bemerkungen zur marxistischen Forschung)», *Historia*, 22 (1973), p. 732-736.

4. El debat enfrontà sobretot els historiadors soviètics amb alguns historiadors occidentals, especialment els de l'anomenada escola de Magúncia, encapçalada per J. Vogt (autor d'un report al mencionat congrés) i per S. Lauffer (precisament un dels ponents del congrés), *vid.* S. LAUFFER (1960), «Die Sklaverei in der griechisch-römischen Welt», *Rapports du XIIe Congrès International de Sciences Historiques, Estocolm 1960, Upsala*, II, p. 71-97 [= *Gymnasium* 68 (1961), p. 370 i s.]. Sobre el clima enrarit del congrés, *vid.* M. I. FINLEY (1982), *cit.* a la nota 1, p. 72-78.

trens que més d'un insigne estudiós desertà i abandonà la palestra, tot manifestant el seu tedi i el seu avorriment.⁵ En els darrers anys, emperò, la controvèrsia s'ha asserenat i ha guanyat en rigor científic, gràcies a la confluència dels esforços de dues disciplines, la història antiga, rejuenida amb la informació de les noves descobertes arqueològiques sobre la vitalitat econòmica i comercial de l'Imperi romà i de l'anomenada *antiguitat tardana*, i la història medieval, molt més atenta a l'anàlisi i a l'exegesi de l'abundant documentació escrita (i darrerament també arqueològica) sobre el naixement i sobre la consolidació de la societat feudal.

En les pàgines següents s'intentarà de centrar l'atenció en el quan i en el perquè s'ha produït el pas de l'antiguitat a l'edat mitjana i en el com ha tingut lloc la substitució d'un règim esclavista per un règim plenament feudal, tot qüestionant si és apropiat parlar de «transició». Cal, doncs, advertir que s'entendrà l'esclavisme com a *sistema social* (jo preferiria, però, l'adjectiu *socioeconòmic*) o com a modalitat de producció i d'explotació del treball, si hom vol emprar la terminologia pròpia del materialisme històric.⁶ Conseqüentment, s'ometia la pervivència de l'esclavitud com a institució, ja que a hores d'ara tothom està d'acord quan s'afirma que els esclaus perduraren més enllà de l'antiguitat clàssica.⁷

2. Una de les opinions fins fa poc temps força arrelada prengué com a punt de partida les teories de Marx i d'Engels. Malgrat tot el que es digui, ni Marx ni Engels no manifestaren pas un interès preferent per l'antiguitat o, millor dit, no s'interessaren sinó en la mesura que servia per a comprendre millor les formes de producció successives, tot inserint l'estudi de l'antiguitat en la dinàmica sobre la successió de les diferents modalitats de producció.⁸ Les

5. *It bores me*, deia lacònicament Sir Ronald Syme quan se li preguntava sobre el perquè del seu escàs interès per aquest tema [citat per G. ALFÖLDY (1988), «Antike Sklaverei. Widersprüche, Sonderformen, Grundstrukturen (Auseinandersetzung mit der Antike. 7)», Bamberg, p. 3-34, part. p. 3].

6. Deixo de banda de manera conscient tota la problemàtica relativa a la definició de *modalitat de producció*, de *règim* o de *sistema social*. En general, els marxistes han entès per *modalitat de producció* «la combinació, susceptible de reproduir-se de las fuerzas productivas y relaciones sociales de producción específicas que tederminan la estructura y la forma del proceso de producción y de circulación de bienes materiales en el seno de una sociedad históricamente determinada»: M. GODELIER (1973), «Le concept de formation économique et social: l'exemple des Incas», *Horizon, trajets marxistes en anthropologie*, París: François Maspero, p. 18. Una bona anàlisi des del punt de vista del materialisme històric amb un intent de classificació tipològica és a B. HINDESS; P. Q. HIRST (1975), *Pre-Capitalists Modes of Production*, Londres; Boston: Routledge & Kegan Paul [trad. cast. (1979), *Los modos de producción precapitalistas*, Barcelona: Ed. Península].

7. Són ja clàssics els treballs de G. ABIGNENTE (1890), *La schiavitù nei suoi rapporti colla chiesa e col laicato*, Torí [reimpressió anastàtica Roma: L'Erma di Bretschneider (1972) i sobretot Ch. VERLINDE (1955), *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, I, Bruixes: De Tempel i II (1977), Gent: De Tempel, que evidenciaven la continuïtat de la institució durant l'edat mitjana.

8. Per a E. HOBBSBAWN (1965), «Introduction», a K. MARX, *Pre-Capitalist Economic Formations*, Londres: Lawrence and Wishart [trad. cast. (1979), *Formaciones económicas precapitalistas*, Barcelona: Crítica, p. 24], «Marx afrontó el resto del pasado histórico con cierto detalle, pero sólo en la medida que guardaba relación con el surgimiento y desarrollo del capitalismo». En aquesta línia, també FINLEY (1982), p. 50-52, declara que Marx no tractà mai la dinàmica interna dels tipus precapitalistes, tret en la mesura en què explicaven les condicions prèvies del capitalisme, ni les contradiccions econòmiques reals d'una economia esclavista ni per què a l'antiguitat es desenvolupà l'esclavitud i no pas la servitud. D'opinió contrària són alguns historiadors marxistes com G. E. M. DE STE. CROIX, «Karl Marx y la historia de la Antigüedad Clásica», a G. E. M. DE STE. CROIX i altres (1981), *El marxismo y los estudios clásicos*, Madrid: Akal, p. 7-25, part. p. 12-15 i no-marxistes com ara F. VITTINGHOF, «Die Theorie des historischen Materialismus über dem antiken Sklavenhalterstaat: Probleme der alten Geschichte bei den Klassikern des Marxismus und in den modernen sowjetischen Forschung», *Saeculum*, 11 (1960), p. 89-131 [trad. cast. «La teoría del materialismo histórico sobre el Estado esclavista», a

principals aportacions de Marx sobre els sistemes de producció precapitalistes estan contingudes en les *Formen die der Kapitalistischen Produktion vorbergehen*, una part dels *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie*, els quals, tot i ésser redactats entre 1857 i 1858, romangueren pràcticament inèdits fins després de l'acabament de la Segona Guerra Mundial.⁹ Pel que fa a Engels, la seva síntesi és present al famós opuscle sobre l'origen de la família, de la propietat privada i de l'Estat, que ha gaudit sempre de molt més favor i difusió.¹⁰ Tot simplificant llurs posicions, hom pot afirmar que aquests dos autors consideraven que el feudalisme (una societat on era dominant la modalitat de producció feudal) havia sorgit del col·lapse i de la descomposició de dos tipus de producció precedents: la modalitat de producció esclavista, típica de l'antiguitat clàssica, en la qual la major part de la mà d'obra dels principals sectors de l'economia era constituïda per esclaus *stricto sensu*, i la modalitat de producció primitiva dels invasors germànics. Seguint els principis del materialisme històric, el pas d'un sistema a l'altre havia d'ésser conseqüència de la lluita de classes derivada de les contradiccions inherents a la modalitat de producció. Per això, nombrosos historiadors marxistes començaren a buscar revoltes d'esclaus, necessàries per tal que es verificués aquella revolució social imprescindible per al canvi de sistema.¹¹ Conscients, però, del caràcter limi-

M. BLOCH (1975), p. 49-110, part. p. 49-50], per al qual «en el horizonte histórico de los grandes revolucionarios radicales de la época moderna, Karl Marx y Friederich Engels, la Antigüedad distaba de ser un simple preludeo de la historia del presente y un fenómeno marginal». Sobre la posició de Marx davant l'antiguitat i davant l'esclavisme, *vid.* W. BACKHAUS (1974), *Marx, Engels und die Sklaverei*, Düsseldorf; J. ANNEQUIN i altres (1975), «Formes d'exploitation du travail et rapports sociaux dans l'Antiquité classique», *Recherches Internationales à la lumière du marxisme*, núm. 84, París: Éditions de la Nouvelle Critique [trad. cast. J. ANNEQUIN i altres (1979), *Formas de explotación del trabajo y relaciones sociales en la antigüedad clásica*. Madrid: Akal]; E. TERRAY (1969), *Le marxisme devant les sociétés primitives: deux études*, París: François Maspero [trad. cast. (1971), *El marxismo ante las sociedades primitivas: dos estudios*, Buenos Aires: Losada]; M. MAZZA, «Marx sulla schività antica. Note di lettura», a L. CAPOGROSSI, A. GIARDINA, A. SCHIAVONE (ed.). (1978), *Analisi Marxista e società antiche. Atti dell'Istituto Gramsci*, Roma: Riuniti, p. 107-145 o el número 8 de la revista *Arethusa* del 1978 íntegrament dedicat a les relacions entre el marxisme i els estudis clàssics [d'aquest número hi ha una traducció al castellà amb el títol de G. E. M. DE STE CROIX i altres (1981), *El marxismo y los estudios clásicos*, Madrid: Akal].

9. Marx deia que les *Formen* eren «el resultado de quince años de investigaciones, es decir, de los mejores años de mi vida» [carta de Marx a Lassalle del 12.11.1858, citada a E. HOBBSAWN (1979)]. La traducció més emprada és la que féu E. Hobsbawn, la qual incorporava també altres textos de Marx sobre aquest mateix argument. Tal com declara Hobsbawn, les *Formen* són «en muchos sentidos su tentativa [scilicet de Marx] más sistemática de abordar el problema de la evolución histórica y el complemento indispensable a su maravilloso prefacio a la *Crítica de la Economía Política*, escrito inmediatamente después». Una bona traducció a l'italià amb un excel·lent comentari és a A. CARANDINI (1979), *L'anatomia della scimmia. La formazione economica della società prima del capitale. Con un commento alle «Forme che precedono la produzione capitalistica» dai «Grundrisse» di Marx*, Torí: Giulio Einaudi Editore. Sobre el valor de la introducció de Hobsbawn, *vid.* A. CARANDINI (1979), p. XVII-XVIII, «La introduzione alle Forme di Hobsbawn (del '64) può ancora considerarsi come una felice presentazione —particolarmente importanti le osservazioni sulla tarda classificazione marxiana della forma comunitaria primitiva— ma non scava ed evidenzia tutti i problemi che il testo propone. In particolare Hobsbawn non chiarisce, anzi in parte fraintende, la tematica fondamentale delle «situazioni storiche» ne affronta adeguatamente l'intricata questione della forma schiavistica». Sense cap afany de pretensió, caldria completar aquests textos amb els reculls de K. MARX, F. ENGELS, V. I. LENIN (1973), *Sur les sociétés precapitalistes textes choisis de Marx, Engels, Lénine (avec préface de M. Godelier)*, París: Éditions Sociales.

10. F. ENGELS (1894), *Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats* Zürich [trad. cat. de la quarta edició publicada a Stuttgart (1894), (1979), *Sobre l'origen de la família, de la propietat privada i de l'Estat*, Barcelona: Edicions 7 x 7].

11. Segons aquests historiadors, la lluita de classes es reflectia en les revoltes d'esclaus (malgrat que no era clar si els esclaus constituïen una classe o no). L'evidència històrica mostrava, emperò, que les principals revoltes tingueren lloc en època tardorepublicana, quan precisament el sistema esclavista s'estava implantant. *vid.* V. A. MISULIN (1936), *La revolta d'Espartac. La revolució dels esclaus a Roma en el primer segle de la nostra era* (original en llengua russa), Moscou. Pel que fa a l'antiguitat tardana, *vid.* E. A. THOMPSON, «Peasant Revolts in Late Roman Gaul and Spain», *Past*

tat d'aquestes revoltes, calgué sortejar les dificultats teòriques tot fent recurs a diversos procediments. Alguns revisionistes seguiren una línia de pensament iniciada per Engels, autor que ja havia advertit que el latifundi explotat amb mà d'obra esclava havia donat pas a petites propietats, les quals eren lliurades als colons, uns treballadors que no eren esclaus, però que tampoc eren lliures, i que constituïen el precedent del serf feudal.¹² D'aquesta manera, els revisionistes coincidiren amb molts historiadors «burgesos» en afirmar que el serf feudal havia sorgit d'un procés d'homologació o de convergència entre els diferents treballadors de la terra, fos quin fos el seu estatus social o legal.¹³ D'una banda, a causa de la creixent pressió de la fiscalitat estatal, els treballadors lliures, propietaris o no, incapaçs de suportar el pes dels impostos, es posen sota la protecció dels grans propietaris i accepten en condicions cada cop més oneroses noves formes de cessió de la terra, com ara la institució del colonat.¹⁴ D'altra banda, per tal d'aconseguir una major renda de les seves explotacions, els propietaris atorguen llibertat d'acció als esclaus, gràcies a la difusió de diversos mecanismes com ara la institució del *servus quasi colonus* o similars, i per tant, es converteixen en «una classe social de productores rurales dependientes, jurídica y económicamente distintos de los esclavos y de los arrendatarios libres o de los pequeños propietarios».¹⁵ Establerta, doncs, aquesta dinàmica general, les principals diferències rauen a determinar el *tempo* d'aquesta transició i sobretot a esbrinar les causes que havien provocat el pas d'un sistema esclavista a una societat feudal.

and Present, 1 (1952), p. 1-23. Les revoltes d'esclaus juguen un paper clau encara per a R. GÜNTHER, «Die Epoche der sozialen und politischen Revolution beim Übergang von der antiken Sklavereigesellschaft zum Feudalismus», *Klio*, 60 (1978), p. 235-246; íd. (1978), *Vom Untergang Westroms zum Reich der Merowinger*, Berlín; P. DOCKÈS (1979), *La libération médiévale*, París: Flammarion, *passim* [trad. cast. (1984), *La liberación medieval*, Mèxic: Fondo de Cultura Económica]; íd. «Révoltes bagaudes et ensauvagement, ou la guerre sociale en Gaule», a P. DOCKÈS i J. M. SERVET (1980), *Sauvages et ensauvagés*, Lió.

12. F. ENGELS (1979). El major exponent de la línia revisionista, iniciada pels historiadors soviètics Serguéiev, Mashkin i Kovaliov, fou E. M. Staerman, la qual criticà les tesis tradicionals ortodoxes de Misulin i d'Utchenko. *Íd.* E. M. STAERMAN, «La caiguda del règim esclavista», *VDI*, 2 (1952), [en rus] [trad. cast. «La caïda del règim esclavista», a M. BLOCH (1975), p. 59-107] i EAD (1964), *Die Krise der Sklavenhalterordnung in Western des römischen Reiches*, Berlín [hi ha una traducció castellana del capítol dedicat a Hispània a A. GARCÍA BELLIDO i altres (1978), *Conflictos y estructuras sociales de la Hispania antigua*, Madrid: Akal, p. 115-127].

13. A tall d'exemple, *íid.* M. WEBER (1975), p. 47-48: «mientras el esclavo se elevaba socialment a la condició de labrador sujeto a la serna, el colonus descendia a la de labrador vasallo». *Íd.* també A. H. M. JONES (1964), *The Later Roman Empire 284-602 A. D. A social, economic and administrative survey*, Oxford: Basil Blackwell, II, p. 767 i s.; G. ALFÖLDY (1984), *Römische Sozialgeschichte*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag [trad. cast. (1987), *Historia social de Roma*, Madrid: Alianza Editorial, p. 195-196 i p. 234].

14. El colonat és un altre tòpic de la historiografia antiga. La bibliografia sobre aquesta figura és immensa. Cal recordar N. M. FUSTEL DE COULANGES (1885), «Le colonat romain», *Recherches sur quelques problèmes d'histoire*, París, p. 1-186 [reimpressió Nova York, 1979]; M. ROSTOVITZ (1910), *Studien zur Geschichte des römischen Kolonates* (Archiv für Papyrusforschung, Beiheft 1), els treballs de M. WEBER, en especial, (1891), *Die Römisch Agrargeschichte*, Stuttgart [trad. cast. (1982), *Historia Agraria Romana*, Madrid: Akal] o el clàssic de R. CLAUING (1925), *The Roman Colonate. The Theoris of its Origin*, Nova York [reimpressió Roma, 1965]. D'entre les darreres contribucions (amb ulterior bibliografia) cito F. DE MARTINO (1988), *Uomini e terre in Occidente. Tra tardo antico e Medioevo*, Nàpols; íd. (1993), «Il colonato fra economia e diritto», *Storia di Roma*, vol. 3.1. L'età tardoantica, Torí: Giulio Einaudi Editore, p. 789-822; J. M. CARRIE, «Le colonat du Bas Empire: un mythe historiographique?», *Opus* 1, 2 (1982), p. 351-370 i K.-P. JOHNE, J. KÖHN, V. WEBER (1985), *Die Kolonen in Italien und in den westlichen Provinzen des römischen Reiches*, Berlín.

15. P. ANDERSON (1974), *Passages from Antiquity to feudalism*, Londres: NLB [trad. cast. (1980), *Transiciones de la Antigüedad al feudalismo*, Madrid: Siglo XXI Editores, p. 93].

3. En els darrers anys, s'han anat formulant revisions, modificacions, crítiques i rebuigs frontals a aquesta *communis opinio*. Totes elles han insistit especialment en dos punts. D'una banda, s'ha posat de manifest el caràcter limitat de l'esclavisme com a modalitat de producció dominant. Ara per ara, tot i reconèixer l'omnipresència de l'esclavitud com a institució, no es pot compartir la tesi d'una difusió universal del sistema esclavista a l'antiguitat clàssica, com en algun moment ho han volgut pretendre alguns historiadors.¹⁶ D'altra banda, s'ha insistit en la pluralitat de formes de contractació i d'explotació de la terra que hom pot trobar durant l'antiguitat tardana, defugint dels esquemes simplistes que parlaven d'una difusió universal del colonat i de la progressiva vinculació a la terra dels colons.

3.1. Pel que fa a l'espai, el règim esclavista *scrito sensu* fou d'extensió limitada, ja que semblava reduir-se als territoris de la Itàlia central, principalment el vessant tirrènic, Sicília i a aquelles regions que havien adoptat el model *italià*, especialment la Narbonesa, la Bètica i el vessant mediterrani de la Tarragonesa.¹⁷ Són, principalment, les vil·les d'aquestes zones, *aquests costosos i delicats organismes projectats vers el mercat*, i no pas els latifundis, les que empraren abundant mà d'obra esclava, donant lloc a una mena d'economia de plantació.¹⁸

Pel que fa a la resta dels territoris imperials (en concret totes les províncies orientals, les províncies africanes, les danubianes, les Germànies i bona part de les Gàl·lies i de les Hispànies), la major part de la producció agrícola o artesanal no emprava mà d'obra esclava, sinó que eren majoritàries altres formes d'organització de l'activitat productiva i de dependència laboral.¹⁹ Al costat dels mecanismes tradicionals, anteriors a l'arribada dels romans i que, en alguns indrets, persistiren fins a ben entrada l'edat mitjana, continuaren essent importants la propietat privada explotada directament per la unitat familiar, amb l'ajut de jornalers o esclaus, o indirectament amb diversos tipus de contractes, la propietat gentilícia, la propietat tribal, la propietat comunal, conreades tot fent recurs a diferents modalitats d'explotació.

A partir de la crisi del model de vil·la esclavista,²⁰ les zones centrals es van homologar a la resta de l'Imperi i veieren la difusió d'altres tipus d'institucions que lligaven els treballadors de la terra i els propietaris. Els contractes clàssics entre arrendador i propietari cediren

16. *Vid.*, per exemple, P. ANDERSON (1980), p. 22 i s.: «El mundo antiguo en conjunto no estuvo nunca ni continua ni simultáneamente señalado por el predominio del trabajo esclavizado. Pero sus grandes épocas clásicas... fueron aquellas en que la extensión de la esclavitud fue ingente y general, entre otros sistemas de trabajo» (encara que caldria novament matisar els adjectius *ingente y general*).

17. *Vid.*, a tall d'exemple, P. VEYNE (1979), *Comment on écrit l'histoire*, París: Seuil, p. 102, nota 3; D. KONSTAN, «Marxism and Roman Slavery», *Arethusa*, 8 (1975), p. 145 [trad. cast. «Marxismo y Esclavitud Romana», a G. E. M. DE STE. CROIX (1981), p. 127-148].

18. D. VERA, «Del *servus* al *servus quasi colonus*: una altra transició?», *L'Avenç*, 134 (1983), p. 32-37, part. p. 34. De totes maneres, tampoc cal lligar sistema esclavista i vil·la, ja que la mà d'obra esclava era susceptible d'ésser emprada en qualsevol tipus d'explotació.

19. *Vid.* M. I. FINLEY (1985)², *The Ancient Economy*, Berkeley, Los Angeles: University of California Press [trad. cast. (1986)³, *La economía de la antigüedad*, Mèxic: Fondo de Cultura Económica, p. 79-80]; P. GARNSEY (1980), *Non slave Labour in Graeco-Roman Antiquity (Proceedings of the Cambridge Philological Society Supplement 6)*, Cambridge; C. R. WHITTAKER, «Rural Labour in Three provinces of Rome», a P. GARNSEY (1980), Sobre la importància de l'esclavitud a les diferents províncies, *vid.* l'àmplia bibliografia present a G. ALFOLDY (1984), p. 187, nota 157.

20. Sobre les discussions sobre la cronologia *vid. infra*.

davant noves formes de contractació més flexibles. La població lliure no propietària s'hauria trobat en inferioritats de condicions i naturalment hauria acceptat contractes amb condicions cada cop més dures, produint-se una mena de *regressió social*.²¹ També apareixen i es difonen altres mecanismes i institucions que afavoreixen els esclaus, com la figura del *servus quasi colonus*, és a dir, una persona jurídicament esclava, però que a la pràctica tenia les mateixes obligacions i drets d'un *colonus*.²²

3.2. També des del punt de vista cronològic, ha estat assenyalada la curta durada del règim esclavista. Pel que fa al seu inici, tothom està d'acord que la implantació del sistema esclavista s'esdevé en els darrers segles de la República com a conseqüència directa de l'obertura de Roma a l'exterior, de les conquestes bèl·liques i de la conseqüent aflluència de riqueses a l'urbs i d'una més decidida orientació mercantilista de l'economia. Pel que fa a la seva fi o decadència, tradicionalment, s'havia fet coincidir la fi de l'esclavisme com a modalitat de producció hegemònica amb la caiguda de l'Imperi romà i se situava en el decurs del segle v dC.²³ Als anys 60, alguns historiadors marxistes soviètics revisaren aquesta cronologia tradicional i postularen que la crisi del règim esclavista hauria començat en el decurs de la segona meitat del segle III²⁴ i que s'hauria prolongat fins al segle v amb la desfeta dels antics grups esclavistes i amb la desaparició i derrota total de la propietat esclavista, fenomen que calia associar a la gradual difusió del colonat.²⁵ En els darrers anys, emperò, els historiadors de l'antiguitat han tendit a retrotraure encara més la fi del sistema esclavista. En efecte, l'agricultura italiana presenta signes d'exhauriment, ja a partir del final del segle I dC, mentre la crisi es perllonga en el decurs del segle II i III dC. Per tant, a partir dels segles II-III dC, es pot parlar de la fi de l'esclavitud com a fonament hegemònic de la modalitat de producció a les zones *centrals*.²⁶

21. FINLEY (1982), p. 187, parla d'una erosió gradual de la capacitat de les classes inferiors de resistir-se a treballar en benefici aliè en condicions per sota de la plena «libertat de contracte». De totes maneres, Ch. Wickham ha insinuat que necessàriament no sempre les condicions foren pitjors per als explotadors de la terra, ja que els mecanismes d'extracció de *surplus* podien resultar menys eficients. *Vid.* Ch. WICKHAM, «The other transition: from the Ancient World to Feudalism», *Past and Present*, 103 (1986), p. 3-36, part. p. 30.

22. Sobre la figura del *servus quasi colonus*, *vid.* la interessant monografia de G. GILBERTI (1981), *Servus quasi colonus. Forme non tradizionali di organizzazione del lavoro nella società romana*, Nàpols: Jovene [*vid.* la ressenya de J. KOLENDO a la revista *Labeo* (1987), p. 338-342]. Més accessible és l'article de D. VERA (1987) i P. VEYNE, «Le dossier des esclaves-colons», *Revue Historique*, 537 (1981), p. 3-25.

23. En general, els historiadors soviètics *ortodoxos* feren coincidir la fi del sistema esclavista amb les invasions bàrbares. *Vid.*, a tall d'exemple, S. I. KOVALIOV, «El vuelco social del siglo III al V en el Imperio Romano de Occidente», M. BLOCH i altres (1975), p. 108-129.

24. En això, E. M. Staerman seguia les idees de M. Rostovzef, autor que havia insistit sobre la profunditat de la crisi del segle III dC.

25. Ara E. M. Staerman recollia i actualitzava algunes opinions de M. Weber. Generalment, s'ha acceptat aquesta cronologia de Staerman (com per exemple, *vid.* M. MAZZA (1973), *Lotte sociali e restaurazioni autoritaria*, Bari: Laterza, p. 119-216).

26. JONES (1964), p. 793-795; D. VERA, «Forme e funzioni della rendita fondiaria nella tarda antichità», a A. GIARDINA (ed.) (1986), *Società romana e impero tardoantico*, I, Bari-Roma: Laterza, p. 406-418; FINLEY (1982), p. 100-102; GARNSEY (1980), p. 40 (que accentuà la rapidesa amb què tingué lloc). Les opinions varien només en determinar el moment inicial de la decadència: C. A. YEO, «Economics of Roman and American Slavery», *Finanzarchiv*, 13 (1951-1952), p. 470-481 (després dels emperadors flavis), Ch. VERLINDEN (1955), p. 27 (en el segle II dC), W. L. WESTERMANN (1955), *The Slave System of Greek and Roman Antiquity*, Filadèlfia, p. 120, nota 39, E. M. STAERMAN i N. K. TROFIMOVA (1979),

4. Pel que fa al pas d'un sistema a un altre, la tesi tradicional implicava que en el pas de l'antiguitat a l'edat mitjana la proporció de població esclava, molt elevada durant els primers segles de l'Imperi, havia disminuït progressivament de manera notable: al final de l'antiguitat el percentatge de població esclava era nul o, en qualsevol cas, irrellevant des del punt de vista de la seva aportació al complex de la formació social. La tesi de la gradual disminució de la proporció de mà d'obra esclava fou objecte de crítiques per part de M. Bloch. Per a aquest autor, lluny de minvar, el percentatge de població esclava hauria augmentat a l'època de les invasions i en el primer període dels regnes bàrbars. La institució continuava tenint importància en la seva contribució al sistema productiu, com ho demostra la supervivència de l'aparell institucional esclavista fins a la plena instauració del règim feudal (fet que s'esdevingué entre els segles x i xi dC).²⁷

Per a validar la hipòtesi tradicional o l'opinió de Bloch, compartida també per nombrosos medievalistes, caldria arribar a determinar quin percentatge de la població total representava la població esclava en aquestes diferents èpoques. En això, hom troba notabilíssims impediments i dificultats metodològiques insuperables. Pel que fa a l'antiguitat, la manca de fonts és digna de planys, de manera que els càlculs que han estat fets són atzarosos i altament hipotètics.²⁸ Pel que fa al límit final, els investigadors topen amb problemes derivats de l'anàlisi de les fonts, car hom no està plenament segur que calgui considerar esclaus tots els *servi* o *mancipia* que apareixen en la jurisprudència tardana o en les fonts hagiogràfiques o conciliars, ja que aquestes empren sovint *servus* en el sentit de *colonus* o *d'inquilinus*, és a dir, de camperols, legalment lliures, lligats en major o menor mesura amb contractes de diversa mena a la terra que conreaven.²⁹ Però, encara que hom

La esclavitud en la Itàlia imperial, Madrid: Akal, p. 3-57 (mitjan segle II a Itàlia i entorn del 200 a les províncies); J. M. BLÁZQUEZ, «L'esclavage dans les exploitations de l'Hispania romaine», *MCV*, 8 (1972), p. 637 (en època antonina); A. CARRANDINI (1979), p. 131 (en època severiana); G. ALFÖLDY (1984), p. 234 (segle III dC); M. I. FINLEY (1986), p. 220-221 (*dejeó de predominar incluso en Italia en el siglo IV o V*).

27. L'expressió més clara és al famós article pòstum de M. BLOCH, «Comment et pourquoi finit l'esclavage antique», *Annales ESC* (1947), p. 30-43 i 161-170 [= íd. (1963), *Mélanges historiques*, I, París: SEVPEN, p. 261-285] (trad. cast. «Cómo y por qué terminó la esclavitud antigua», a M. BLOCH i altres (1975), p. 159-194). La tesi de Bloch, de fet, havia estat insinuada per M. Weber, però aquest autor establia diferències en el grau d'autonomia productiva entre els esclaus antics i els medievals: M. WEBER (1975), p. 46-47. L'opinió de Bloch ha estat represa i ampliada per P. BONNASSIE, «Survie et extinction du régime esclavagiste dans l'Occident du haut moyen âge (IVe-XIe s.)», *Cahiers de Civilisation Médiévale* XXVIII, 4 (1985), p. 307-343 [= P. BONNASSIE (1993), *De l'esclavage au féodalisme en Europe occidentale*, Tolosa (trad. cast. (1993), *Del esclavismo al feudalismo en Europa occidental*, Barcelona: Crítica, p. 13-75) i per G. BOIS (1989), *Mutation de l'an mil. Lourmand, village mâconnais de l'Antiquité au féodalisme*, París: Fayard. Pel que fa al percentatge de població esclava, des d'un altra posició teòrica, R. MacMullen ha negat la tesi d'una gradual disminució de la mà d'obra esclava. Vid. R. MACMULLEN, «Late Roman Slavery», *Historia*, 36 (1987), p. 359-382, part. p. 376: «The number of slaves may then have remained very nearly on a level, from Augustus to Alaric. En qualsevol cas, sobre el mètode emprat per aquest autor per tal de calcular els percentatges de població esclava té tota la raó R. Samson quan afirma que «MacMullen's use of epigraphic evidence for the number of slaves is of next to no value», R. SAMSON, «Rural Slavery, Inscriptions, Archaeology and Marx. A Response to Ramsay MacMullen's *Late Roman Slavery*», *Historia*, 38 (1989), p. 99-110, part. p. 101.

28. D'entre els intents més recents, no sempre reeixits ni metodològicament rigorosos, cito J. MADDEN, *Slavery in the Roman Empire. Numbers and Origins* (<http://www.udc.ie/~classics/Classics/Ireland.html>). Personalment, comparteixo plenament les opinions de G. Alföldy sobre la indemostrabilitat de les suposicions que han estat avançades sobre el percentatge de població no lliure [ALFÖLDY (1984), p. 187-188].

29. En efecte, tampoc resulta fàcil, a la llum de la confusió i l'ambigüitat de les fonts, fruit de les variants locals o de les diverses condicions socials, determinar l'estatus legal dels treballadors i encara més arribar a saber les condi-

fos capaç de superar allò que Finley anomena el *joc numèric* i s'arribés a saber amb certesa el percentatge d'esclaus sobre el total de la població, tampoc hi hauria unanimitat, ja que hom podria rebatre les xifres, tot minutzant la importància de la dada quantitativa. En aquest cas, hom podria assenyalar que la modalitat de producció dominant, aquella que determina el complex de la formació social històrica, no és necessàriament la més important des del punt de vista quantitatiu.³⁰ Davant aquestes premisses, sembla d'imposar-se una prudència metodològica. És difícil d'esbrinar el percentatge de població esclava tant durant l'Alt Imperi com durant els segles de l'antiguitat tardana i de l'alta edat mitjana. Per tant, és arriscat de voler extraure'n una dinàmica precisa quant a l'augment o disminució de la proporció de mà d'obra esclava. Sembla, doncs, que, llevat Bloch i els seus seguidors, entre els quals hi ha Bonnassie, i d'alguns altres autors tothom accepta una *decadència* del sistema esclavista, en forma de gradualíssima disminució dels esclaus (molt més gradual del que l'opinió tradicional sostenia), que afectà sobretot els territoris *centrals* del règim (Itàlia en particular), on aquest règim havia estat dominant. Amb tot, els esclaus, emprats com a mà d'obra en explotacions directes, continuaren essent importants fins a la plena instauració del règim feudal en el decurs del segle XI. Certament, en la darrera fase, les noves formes de relacions, difoses per la pràctica i només recollides de manera parcial per la legislació tardana, s'imposaren com a conseqüència d'un clima generalitzat d'inestabilitat política i d'una pressió fortíssima per part dels propietaris, en allò que ha estat anomenat la *revolució* feudal.³¹

5. Davant totes aquestes premisses que han accentuat la restringida extensió, geogràfica i cronològica, de la *modalitat de producció esclavista*, i se situï on se situï la fi del sistema esclavista com a modalitat de producció dominant o hegemònica (que varia des del segle II dC fins al segle V dC), la documentació ha posat de manifest la importància de la mà d'obra esclava fins a la plena instauració del règim feudal.³² Per tant, adoptant una perspectiva a llarg termini, ha estat necessari encabir aquest període dins d'algun estadi de la dinàmica històrica. Una sortida fàcil ha estat considerar-lo com una època de transició entre el règim esclavista i el feudalisme, però resulta estrany parlar d'una transició que ha durat molt més

cions contractuals. Sobre aquestes dificultats, P. COLINET, «Le colonat dans l'Empire romain», *Le Servage (Recueil de la Société Jean Bodin 2)* (1937) [Brussel·les 1956], p. 85-122 (referit a l'època romana); J.-P. POLY i E. BOURNAZEL (1980), *La mutation féodale (Xe-XIIe s.)*, París, part. p. 195-198 (*Peut-on parler d'esclaves aux temps carolingiens?*) [trad. cast. (1983)], *El cambio feudal (siglos X al XII)*, Barcelona: Labor; BONNASSIE (1985), p. 311.

30. En efecte, els marxistes afirmen que en la França capitalista de Napoleó III, el proletariat no era la classe social quantitativament més nombrosa. *Vid.* M. RASKOLNIKOFF (1975), *La recherche soviétique et l'histoire économique et sociale du monde hellénistique et romain*, Estrasburg, p. 247-248. *Vid.* també M. RASKOLNIKOFF, «Dix années de recherches soviétiques sur l'histoire économique et sociale du monde romain», *Ktema*, (1980), p. 3-69.

31. Segons Bois (1989), l'esclavitud no fou substituïda pel feudalisme durant els primers segles de l'edat mitjana, sinó que continuà fins al final del segle X. A aquesta tesi *mutacionista* se li critica el fet d'haver emfatitzat en excés la idea de continuïtat, tot exagerant les semblances entre l'estatus legal de l'esclau durant el Baix Imperi i aquest estatus en el decurs dels segles X-XI. D'entre les crítiques, *vid.* A. VERHULST, «The decline of slavery and the economic expansion of the early Middle Ages», *Past and Present*, 133 (1991), p. 195-203, part. p. 195-196.

32. Un breu repàs de la documentació europea per als segles VI-IX dC i un bon estat de la qüestió és a J. M. SALRACH, «Els servi de la gran propietat als segles VI-IX. Una panoràmica europea», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 7 (1996), p. 9-23.

de sis segles.³³ Conscients, emperò, de la dificultat d'acceptar un període de transició tan perllongat, tots aquells que accepten les premisses del materialisme històric han hagut de trobar una nova modalitat de producció híbrida o mixta, que presentés característiques de la modalitat esclavista i de la modalitat feudal.³⁴ Ja Kovaliov o Parain havien notat que en època tardana es combinaven institucions esclavistes i institucions feudals.³⁵ Més recentment, l'escola de Carandini ha creat una modalitat de producció latifundista, en un intent, desesperat segons Finley, de cobrir el buit creat.³⁶ Una de les respostes més articulades ha estat obra de Ch. Wickham, el qual pren com a punt de partida una modalitat de producció antiga, tal com havia estat definida per B. Hindess i P. Q. Hirst.³⁷ Per a Wickham, la modalitat de producció esclavista hauria desaparegut en el decurs del segle II-III dC i en el seu lloc s'hauria instal·lat novament la modalitat de producció antiga, que entre el 300 dC i el 700 dC hauria coexistit antagonísticament amb la modalitat de producció feudal, fins que la balança hauria caigut a favor d'aquesta darrera modalitat, entre altres factors, a causa de la gran vulnerabilitat de la modalitat de producció antiga.³⁸

Des de posicions ideològicament oposades, la resposta també ha anat tendint a fer desaparèixer l'esclavisme del debat de la transició de l'antiguitat a l'edat mitjana. Per exemple, després de voler minimitzar la importància quantitativa i qualitativa del treball esclau durant l'antiguitat clàssica, R. MacMullen acabava la seva argumentació tot declarant obertament que «the period of the transition to the medieval world is therefore not best explained in terms of slave, especially rural slave, labor».³⁹

33. D. KONSTAN, «Marxism and Roman Slavery», *Arethusa*, 8 (1975) [trad. cast. «Marxismo y esclavismo romano», a G. E. M. DE STE. CROIX i altres (1981), p. 127-148], part. p. 131, assenyalava que «las sociedades arcaicas pueden tolerar un grado de ambigüedad en cuanto al carácter de sus clases más amplio que las modernas, y que así, el período de transición de las unas a las otras es frecuentemente difuso y prologado». Dificultats per a acceptar una transició tan perllongada són manifestades per FINLEY (1986³), p. 220-221, per A. GIARDINA, «Lavoro e storia sociale: antagonismi e alleanze dall'ellenismo al tardoantico», *Opus 1*, 1 (1983), p. 115-145, part. p. 142-145 i per C. R. WHITTAKER, «Labour supply in the Later Roman Empire», *Opus 1*, 1 (1982), p. 171-180, part. p. 175-176.

34. Tot i que teòricament era difícil d'acceptar una modalitat d'explotació híbrida, en la pràctica, molts marxistes havien demostrat la coexistència de nombroses i múltiples formes d'explotació del treball a l'interior d'una mateixa societat i la coexistència de formacions econòmiques i socials, organitzades a partir de modalitats de producció diverses. En aquesta línia cal destacar, per exemple, la contribució de M. Godelier, autor que diferenciava entre modalitat de producció i formació econòmica i social. Així, una societat concreta complexa podia estar organitzada sobre la base de diverses relacions de producció que podien funcionar conjuntament, articulades les unes amb les altres de manera específica i sota el domini o l'hegemonia d'una d'elles. *Vid.* GODELIER, (1973), p. 83 i s. (la cursiva és meua).

35. KOVALIOV (1975), p. 126-129; PARAIN (1975), p. 257-287.

36. FINLEY (1982), p. 221. Més tard, A. CARANDINI, «Columella's Vineyards and the Rationality of the Roman Economy», *Opus 2*, (1983), p. 177-204, parlà d'una *economia bisectorial*, prenent l'argumentació teòrica de W. KULA, *Economic Theory of the Feudal System* [trad. cast. W. KULA (1974), *Teoría económica del sistema feudal*, Buenos Aires: Siglo XXI Editores].

37. B. HINDESS; P. Q. HIRST (1979).

38. Ch. WICKHAM (1986), part. p. 4-8 i 22-26. L'esquema de Wickham, certament un dels més articulats, ha estat criticat per FINLEY (1986³), p. 221, nota 19: «[Wickham] ha tratado de rodear la dificultad mediante una concepción ex-céntrica del modo de producción, que a mí me resulta incomprensible».

39. R. MACMULLEN (1987), p. 382. MacMullen no fa sinó actualitzar els arguments de tota una sèrie d'autors que han volgut minimitzar la importància numèrica (qualitativament i quantitativa) del fenomen de l'esclavitud, actualitzant les velles opinions d'E. Meyer. *Vid.*, per exemple, G. STARR, «An overdose of Slavery», *Journal of Economic History*, 18 (1958), p. 17 i s. [= (1979), *Essays on Ancient History. A Selection of Articles and Reviews* (ed. per A. Ferrill i Th. Kelly), Leiden: E. J. Brill, p. 43 i s.]

Per tant, la conclusió sembla que és unànime en el sentit de fer desaparèixer l'esclavisme de la transició de l'antiguitat a l'edat mitjana, tot reconeixent la incapacitat per a classificar l'antiguitat tardana en cap estadi de la dinàmica històrica. El millor, ara per ara, és limitar-se a afirmar que «la sociedad esclavista no dio paso inmediato a la sociedad feudal».⁴⁰ Amb tot, s'ha de tenir present la importància i la continuïtat de l'esclavisme no només com a institució social o legal, sinó també com a modalitat d'explotació de la terra. La seva desaparició com a modalitat productiva fou molt gradual, gairebé imperceptible. La conservació de bona part de l'aparell institucional esclavista fins ben entrada l'edat mitjana demostraria que en cap cas hi hagué una *revolució*. Exhaustes les possibilitats de flexibilitat del sistema, fou inevitable una progressiva substitució de l'explotació directa per l'explotació indirecta amb mà d'obra lligada amb diversos tipus de contractes.⁴¹ Hom no pot determinar amb certesa ni l'inici ni la fi d'aquest perllongat i gradual procés. Com el mateix Bonnassie afirma, «l'histoire de l'extinction du régime esclavagiste est une longue histoire qui couvre tout le haut moyen âge».⁴² Algunes formes institucionals feudals (en concret, algunes formes de relació amb la terra) són *in nuce* ja en època altimperial. Durant l'antiguitat tardana es produeixen una sèrie d'esdeveniments que modificaran les relacions entorn de la terra. El creixent pes de la fiscalitat estatal, les turbulències polítiques i socials, la cristianització de les contrades rurals modificaren les relacions de producció. Des de la segona meitat del segle VII i al començament del segle VIII el sistema sembla ja inevitablement prop de la fallida definitiva, sobretot a la zona mediterrània. Finalment, la darrera fase de la crisi se situa entre el final del segle X i el començament del segle XI, segons les regions, que coincideix i dona pas a la difusió del senyoriu banal.

6. Tot i que en els darrers anys s'ha minimitzat l'extensió geogràfica i la durada cronològica del règim esclavista, resta, emperò, per a explicar per què l'esclavisme havia decaïgut i finalment havia desaparegut com a relació de producció dominant primer, subsidiària després. Atès que l'esclavitud no va desaparèixer per decret, com bé recorda Staerman,⁴³ cal reconèixer, malgrat tot, que «a la postre hubo en la antigüedad una "decaencia" de la esclavitud que requiere una explicación».⁴⁴ En el debat sobre la transició del sistema esclavista al sistema feudal s'han esgrimit nombrosos factors, dels quals s'intenta ara fer una petita síntesi.

6.1. *Motius ideològics*. Una de les primeres causes, tradicionalment acceptada i avui dia àmpliament rebutjada, considerava que la difusió del cristianisme havia comportat la desaparició de l'esclavitud. Però els documents són força explícits en fer-nos saber que l'Església com a institució era un dels principals propietaris d'esclaus i que maldava per a no fer desaparèixer aquest patrimoni humà.⁴⁵

40. FINLEY (1982), p. 194.

41. FINLEY (1982), p. 170-171.

42. BONNASSIE (1985), p. 338.

43. STAERMAN (1975), p. 59.

44. FINLEY (1986), p. 101.

45. BLOCH (1947), p. 281; BONNASSIE (1985), p. 308-311; G. DUBY (1973), *Guerriers et paysans*, París [trad. cast.

6.2. *Motius tecnològics*. Una altra causa que s'ha argüït per tal d'explicar la fi del sistema esclavista és la tecnologia. Tradicionalment, el limitat avenç tecnològic de l'antiguitat ha estat explicat per la gran abundància de mà d'obra esclava, abundància que hauria desincentivat l'aparició i sobretot la difusió de mecanismes estalviadors d'aquest factor abundant.⁴⁶ Aquesta hipòtesi tradicional ha estat matisada en els darrers anys, tot demostrant que en realitat hom no pot afirmar que hi hagués un estancament tecnològic. En aquesta línia, Parain creu que la introducció i la posterior difusió de noves millores tecnològiques hauria comportat l'aparició de noves formes d'explotacions laborals. En efecte, la difusió d'aquestes noves tecnologies haurien fet poc rendible l'ús dels esclaus, els quals haurien estat substituïts per colons o camperols sotmesos amb altres tipus de contractes.⁴⁷ En general, però, els factors tecnològics gaudeixen de poca predicació, ja que sembla que no es donà «una important gamma de invencions que empujaren a la economia antiga hacia unas fueras de producción cualitativamente nuevas».⁴⁸ Amb tot, no caldria oblidar aquests aspectes i podríem remarcar que probablement en la difusió de les noves formes de producció feudal tingués una certa importància la difusió generalitzada d'alguns d'aquests invents, que havien vist la llum durant l'antiguitat.⁴⁹

6.3. *Motius sociopolítics*: 1) Durant força temps (i fins i tot encara ara) molts autors han relacionat la *crisi del sistema esclavista* amb la decadència política de l'Imperi romà. En els darrers temps, però, hom ha demostrat suficientment que la persistència de l'antiguitat en tots sentits dura molt més enllà del fatídic 476 dC. No cal dir que el sistema econòmic es veié mínimament afectat per la deposició de Ròmul Augústul i per la desaparició del poder imperial.

2) Una segona variant es basa en la *teoria de les conquestes*, segons la qual l'acabament de la fase expansiva de l'Imperi hauria comportat la desaparició de les fonts d'aprovisionament extern de mà d'obra esclava.⁵⁰ Aquesta hipòtesi, però, no pren en consideració altres fonts d'aprovisionament extern no militars, com ara el comerç, que foren ben productives durant tota l'antiguitat (i fins i tot durant l'edat mitjana). Però, endemés, subvalora la capacitat d'autoreproducció interna de la mà d'obra esclava, que sembla que fou prou alta, sufi-

(1976), *Guerreros y campesinos. Desarrollo inicial de la economía europea 500-1200*, Madrid: Siglo XXI, p. 42; R. FOS-SIER (1979), *Histoire sociale de l'Occident médiéval*, Paris: Armand Colin, p. 65; id. (1982), *Enfance de l'Europe I. Xè-XIIè siècles: aspect économiques et sociaux. I. L'homme et son espace*, Paris: PUF (1982), p. 571; BONNASSIE (1985), p. 322-326.

46. Un autor que ha insistit força que l'endarreriment tecnològic ha estat el responsable de la decadència de l'Imperi fou F. W. WALBANK (1969), *The Auzul Revolution*, Liverpool [trad. cast. (1979), *La pavorosa revolución. La decadencia del Imperio Romano en Occidente*, Madrid: Alianza Editorial].

47. Ch. PARAIN (1961), «De l'Antiquité escavagiste au féodalisme», *Quel avenir attend l'homme? (Rencontres Internationales de Royaumont, 17-20, mai 1961)*, Paris: PUF, p. 36 i s.; id. (1963), «Le développement des forces productives en Gaule du Nord et les débuts de a féodalité», *Sur le féodalisme (Recherches Internationales à la lumière du marxisme, 37)*, Paris: Éditions de la Nouvelle Critique, p. 37 i s.; id. «Le développement des forces productives dans l'ouest du Bas-Empire», *La Pensée*, 196 (1977), p. 28-42. La tesi de Parain ha estat força criticada, essent acusada de versió mecanicista (o estalinista) del materialisme històric, *vid.* Dockès (1979), *passim*.

48. ANDERSON (1980), p. 19.

49. L. WHITE (Jr.) (1964), *Medieval Technology and Social Change*, Oxford: Clarendon Press, p. 69-76. En particular, *vid.* també M. BLOCH, «Avènement et conquêtes du moulin à eau», *Annales ESC*, 7 (1955), p. 538-563.

50. BLOCH (1947), p. 281 i s.; BONNASSIE (1993), p. 308 i sobretot p. 330-335.

cient com per a assegurar el manteniment de la proporció de població esclava, cosa que, d'altra banda, també s'esdevingué entre les economies esclavistes del sud dels Estats Units, on el percentatge de població esclava romangué estable entorn d'un terç de la població total.

3) Finalment, alguns autors, recentment, han considerat, fidels a l'ortodòxia marxista, que el motor del canvi hauria estat la lluita de classes en forma de revoltes d'esclaus.⁵¹ Però, les revoltes d'època tardoantiga, força localitzades i no generals, afectaren sobretot les masses de població lliure empobrida. En qualsevol cas, tot i reconèixer que hi participaren esclaus, hom no pot acceptar que tals revoltes siguin part d'una revolució o d'una guerra social que haurien produït el canvi de sistema.⁵²

6.4. *Motius econòmics*: 1) Derivada de la teoria de les conquestes és la formulació d'A. H. M. Jones.⁵³ L'estudi anglès defensava que la disminució dels subministraments externs de mà d'obra esclava provocà, com tota contracció de l'oferta, un augment del preu de la mercaderia, fet que naturalment provocà la seva substitució per una forma de treball complementària, relativament més econòmica, com són les diverses formes d'explotació indirecta de la terra.⁵⁴ Ultra compartir amb l'anomenada teoria de les conquestes les mateixes debilitats (no considera la importància del subministrament extern no lligat a esdeveniments bèl·lics i subvalora la taxa d'autoreproducció de la població esclava), no es pot assegurar que hi hagi hagut un augment en el preu dels esclaus.

2) Alguns autors han atribuït un paper essencial en els canvis d'explotació de la terra a l'escassetat de mà d'obra. Aquesta tesi, formulada per Boak, no sembla viable, ja que no està documentat un descens demogràfic tan acusat com proposa aquest autor.⁵⁵

3) Un paper no gens menyspreable en la desaparició de l'antic règim i en l'aparició del sistema feudal recaigué en el comportament de les estructures institucionals de l'Estat. El pes

51. *Vid. supra* nota 11.

52. Dockès critica àmpliament els arguments econòmics dejús descrits, però les seves explicacions socials no són plenament satisfactòries: «L'explication de caractère purement social qu'il propose (par la dynamique des luttes de classes) est séduisante, mais apparaît trop systématique pour emporter la conviction», BONNASSIE (1993), p. 314 i 326-329. Més en general, *vid.* també S. MAZZARINO, «Si può parlare di rivoluzione sociale alla fine del mondo antico», *Il passaggio dall'Antichità al medioevo in Occidente. IX Settimana di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo*, Spoleto (1962) [trad. cast., «Se puede hablar de revolución social al fin del mundo antiguo», M. BLOCH i altres (1975), p. 131-145].

53. A. H. M. JONES, «Slavery in the Ancient World», *Economic History Review*, ser. II, 9 (1956), p. 185-199, p. 191-194 [= M. I. FINLEY (1968), *Slavery in Classical Antiquity*, Cambridge; Nova York, p. 1-15].

54. Finley és molt crític amb les posicions de Jones, les quals són qualificades de *argumentación pseudoestadística* o que *no tiene el menor valor*: FINLEY (1982), p. 168-169.

55. A. E. R. BOAK (1974), *Manpower Shortage and the Decline of the Roman Empire in the West*. Ann Arbor: Universitat de Michigan Press [reimpressió, Westport (Conn.), Greenwood, 1974]. *Vid.* les recensions de C. R. WHITTAKER, «Agri deserti» a M. FINLEY (1976), *Studies in Roman Property*, Cambridge: Cambridge University Press; M. FINLEY, «The demographic question», *Journal of Roman Studies*, 48 (1958), p. 156-164 [trad. cast., «La cuestión demográfica», a M. BLOCH i altres (1975), p. 147-158] i id. «Manpower and the fall of Rome», a C. M. CIPOLLA (ed.) (1970), *The Economic Decline of Empires*, Londres: Methuen and Co. Ltd., p. 84-91 [trad. cast., «La mano de obra y la caída de Roma», C. M. CIPOLLA (ed.) (1973), *La decadencia económica de los Imperios*, Madrid: Alianza Editorial, p. 93-100]. Aquesta tesi ha estat parcialment revitalitzada per E. LO CASCIO, «A proposito del IV capitolo di *Ancient Slavery and Modern Ideology*: movimenti demografici e trasformazioni sociali tra Principato e Basso Impero», *Opus 1*, 1 (1982), p. 147-157.

de la fiscalitat hauria provocat una polarització creixent de la societat que hauria portat a l'aparició i generalització de noves formes de dependència econòmica.⁵⁶

4) En general s'ha acceptat, més com un dogma que no pas com una realitat derivada de l'anàlisi de les dades, dissortadament mancants, que l'explotació amb mà d'obra esclava era menys rendible que l'explotació familiar directa o l'explotació indirecta, fent recurs al colonat o a qualsevol altra forma de cessió de la terra.⁵⁷ Certament, el rendiment qualitatiu de la força de treball esclava és un factor bàsic per tal d'avaluar la seva eficiència i la seva rendibilitat. Com que aquest és un dels altres tòpics de la problemàtica sobre l'esclavisme antic, les opinions varien extraordinàriament. Tradicionalment, s'havia considerat que la mà d'obra esclava era poc eficient, especialment en els conreus cerealícoles, no tant en la vinya o en els altres cultius especialitzats. Seguint aquesta línia, molts medievalistes, començant per M. Bloch, G. Duby, R. Fossier, P. Bonnassie, sostenen que l'abandonament de l'esclavitud era conseqüència dels seus costos de producció més elevats. Així, a tall d'exemple, M. Bloch situava aquesta elevació de costos en un marc de regressió econòmica, mentre altres autors, com Parain, sostenen que aquest abandonament s'hauria produït en un clima d'expansió econòmica.

De totes maneres, també la tesi contrària, que considera que el sistema esclavista podia ésser un sistema de producció molt avantatjós, té avaladors.⁵⁸

Per tant, una altra vegada cal que s'imposi la prudència, tot acordant amb Finley en assenyalar que «es éste un tema intratable por obra de dogmas y pseudo-pruebas, en su mayoría basados en juicios morales».⁵⁹ De totes maneres, és probable que el canvi en el tipus d'explotació respongui a un canvi en les preferències dels propietaris. Aquests haurien passat de cercar la maximització de beneficis, garantida per l'explotació directa amb mà d'obra esclava, a buscar la maximització del producte total, més fàcilment aconseguible amb l'explotació indirecta, ja que aquesta garantia, probablement, un volum total de renda obtenible més elevat, sense haver d'assumir els riscos de l'operació en la seva totalitat.

5) Una altra causa interna és l'apuntada per M. I. Finley, autor per al qual, «una condición imprescindible para la aparición de una sociedad esclavista era la ausencia de una fuente interna de trabajo libre, a causa del nexo político, militar y sociopsicológico». Per tant, seguint aquestes premisses, «el cambio fundamental en la estructura político-militar que se dio a lo largo de la historia imperial romana fue quizás el factor decisivo en el reemplazo paulatino de los esclavos por otros tipos de mano de obra», amb la qual cosa, en certa manera, es recuperen les premisses tradicionals que veïen en la desaparició del sistema esclavista la cara socioeconòmica de la decadència de l'Imperi.⁶⁰

56. Qui més ha insistit en aquest argumentació ha estat A. H. JONES (1966), *The Decline of the Ancient World*, Londres: Longman, p. 366; *vid.* també alguns il·lustratius capítols de l'obra de P. ANDERSON (1980).

57. STAERMAN (1964), p. 90-91.

58. DOCKÈS (1979), p. 193-195; FINLEY (1982), p. 181.

59. FINLEY (1982), p. 97-98.

60. FINLEY (1982), p. 184-187; *íd.* (1986), p. 102-103.

En definitiva, el més assenyat fóra tenir sempre en compte tots aquests factors a l'hora d'analitzar l'aparició i la difusió de noves maneres d'organització del treball i de la producció agrícola, ja que, probablement, tots ells incideixen en el pas d'un sistema a un altre. Certament, la dinàmica econòmica té una importància cabdal, però no es poden bandejar els factors sociopolítics. Per exemple, és probable que les noves formes de contractació, cada cop més oneroses per als conreadors (si així fou), es pogueren imposar per la debilitat d'una de les parts contractants, aquella que no tenia accés als mitjans de producció, és a dir a la terra, i que no gaudia de la protecció estatal. D'altra banda, cal tenir present que els diferents factors no són unívocs: poden afavorir ara uns grups, ara els altres.⁶¹ Per tant, per a valorar-les cal tenir present el context i la dinàmica històrica, fets que molt sovint ens defugen.

7. En el decurs d'aquestes pàgines, hom ha pogut constatar que les recents recerques han relativitzat i, en alguns casos, han minimitzat el paper de l'esclavitud antiga en la transició de l'antiguitat a l'edat mitjana. D'una banda, els historiadors de l'antiguitat han tendit a col·locar la crisi del sistema esclavista, com a modalitat de producció hegemònica, en el decurs dels segles II i III dC, mentre els medievalistes han corroborat la vitalitat de l'explotació directa amb mà d'obra esclava fins a la instauració de la senyoria banal. D'aquesta manera, s'ha creat un buit, un llarguíssim període a cavall entre les dues èpoques, molt més complex del que tradicionalment s'havia cregut. Durant aquests anys són vigents nombroses fórmules d'explotació de la terra. Algunes són herència de les velles pràctiques altimperials; d'altres apareixen *ex novo* i es difonen durant aquesta època. Fóra bo d'insistir de bell antuvi sobre la pluralitat del fenomen. Hi hauria, doncs, diversos inicis i també diversos finals, i caldria, a més a més, sempre tenir present l'especificitat de la situació de cada un dels territoris. Parlar d'un període de transició de més de sis-cents anys és simplificar o amagar el problema. Certament, hi ha elements de continuïtat i de canvi, herències de l'antiguitat clàssica i *anticipacions* de l'edat mitjana, però és necessari remarcar, un cop més, l'especificitat i la complexitat del període. De poc ens serviria considerar-lo una mera transició entre una època i l'altra.

61. Per exemple, en determinats contextos, l'adscripció a la terra podria ésser una mesura que podia afavorir els seus explotadors.